

Функціонально-критеріальні характеристики антидемократичного державного режиму (на прикладі СРСР 2-ї пол. 40-х рр.)

Досліджується державний режим СРСР у повоєнні роки. Аналізується фактична суспільно-політична ситуація через призму її відповідності основним критеріям характеристики поняття «державний режим».

Ключові слова: режим, державний режим, державна влада, антидемократичний режим, сталінізм, СРСР.

Korneiko O. M. Functional and Criterial Characteristics of the Anti-Democratic State Regime (using the Example of the Soviet State Regime in the Second Half of the 1940's).

The article examines the state regime of the USSR during post-war years. The author analyzes the socio-political situation through the prism of its compliance with the major criteria used to describe the concept of „state regime”.

Key words: regime, state regime, state power, anti-democratic regime, Stalinism, the USSR.

Постановка проблеми. Специфіка та еволюція державного режиму СРСР протягом його існування – це найважливіші з питань, які потребують дослідження при вивченні суспільно-політичної ситуації у цій державі в окремі періоди.

Як і більшість антидемократичних державних утворень такого типу, Радянський Союз декларативно ховався за квазідемократичною маскою, яка в багатьох аспектах дублювала основні політичні засади функціонування держав із реальною демократією. В той же час очевидно, що реальні способи здійснення державної влади та рівень участі народу в управлінні державою суттєво відрізнялися від тієї ситуації, яка існувала на законодавчому рівні. Як система заснованих на нормах права методів, способів та прийомів здійснення державної влади державний режим – це той показник, який відображає дійсну ситуацію замість декларативної. Тому важливим аспектом дослідження для розуміння особливостей функціонування антидемократичних режимів має бути специфіка державного режиму СРСР у переломні історичні моменти, до яких можна віднести повоєнні роки.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено, державний режим є сукупністю методів, прийомів, засобів та форм, у яких реалізуються владні повноваження, що мають реальне застосування з боку органів державної влади в ході виконання ними основних функцій держави та поставлених перед ними цілей. З цієї точки зору функціонально-критеріальними характеристиками державного режиму можна вважати такі основні аспекти

функціонування держави, як: 1) роль прав людини в організації державної влади; 2) ступінь участі народу в здійсненні публічної влади; 3) ступінь забезпечення верховенства права; 4) ступінь відкритості публічної влади; 5) ступінь упровадження законодавчих умов для активного громадянського суспільства [3, с. 180].

Таким чином, беручи до уваги ці критерії, можна прийти до висновку, що гіпотетично демократичний режим панує в тій державі, в якій функції органів державної влади здійснюються за широкої, реальної участі громадян та об'єднань громадян у формуванні, здійсненні й контролі за державною політикою, а всі основні права людини та громадянина дотримано, публічна влада відкрита і прозора. Закономірно, квазідемократичним (читай – антидемократичним) є режим, за якого громадяни не мають реального впливу на реальну політику, в той час як влада зосереджується в руках особи чи групи осіб, непідконтрольних та невідповідних народу, а основні права людини та громадянина обмежені або зазнають систематичних порушень [4, с. 22].

Маючи на увазі описані вище критерії, можемо проаналізувати кризь призму відповідності чи невідповідності їм фактичні характеристики державного режиму Радянського Союзу у 2-й половині 40-х рр.

Насамперед з метою детального аналізу структурно-функціональних компонентів, які складають основу поняття «державний режим», окреслимо найбільш значущі явища, що характеризували суспільно-політичне життя СРСР у повоєнний період.

Друга світова війна стала одним із переломних моментів всесвітньої історії. Вона вплинула

на соціальну та політичну ситуацію в усіх державах, які мали безпосереднє відношення до конфлікту. Як держава, яка чи не найбільшим чином постраждала в ході воєнних дій і зробила один із найбільш значимих внесків у перемогу над нацистською Німеччиною, СРСР також зазнав суттєвого впливу війни на означені сфери.

Після 1945 року відбувся зсув у суспільній свідомості людей. Перемога у війні та поступове скасування обтяжень воєнного часу дали людям надії на те, що політичний режим у державі стане дещо ліберальнішим. У першу чергу такі настрої були притаманні територіям, анексованим та приєднаним до Союзу під час війни, таким як західні області України, частина Білорусі, балтійські країни. Крім того, усвідомлення можливості самостійного регулювання суспільного життя та важливості ініціативності виникло серед суспільно значимого пласту радянських офіцерів, які пройшли війну. Ці фактори, у поєднанні з ейфорією від завершення війни та перемоги у ній, привели до того, що на початку повоєнного періоду в СРСР суспільна свідомість перебувала у фазі значно більшого вільнодумства та очікування позитивних зрушень, аніж до початку війни [1, с. 210].

У структурі влади почалися ґрунтовні зміни, спрямовані на переведення управління державою в режим мирного часу. У вересні 1945 року скасовано режим надзвичайного стану, що існував у Союзі протягом воєнного періоду. Водночас ліквідовано Державний комітет оборони. Наступний важливий етап змін відбувся навесні 1946-го, коли Раду народних комісарів СРСР було трансформовано в Раду міністрів [1, с. 225]. Таким чином, держава отримала новий орган виконавчої влади, який, проте, за сутністю не відрізнявся від попереднього. Того ж року відбулися зміни у складі Верховної ради СРСР, Верховної ради УРСР, інших союзних республік та органів місцевого самоврядування. Зокрема, серед їх членів з'явилися фронтовики та інші люди, що не були безпосередньо сформовані партійною номенклатурою. У 1947 році відбулися вибори народних суддів та засідателів, уперше пройшовши на таємній основі.

Іншим аспектом соціально-політичних змін, що відбувалися в Радянському Союзі, стало показове декларування «всенародного обговорення» проекту нової Конституції СРСР, викликане, здавалося б, розумінням необхідності реформування соціально-політичної сфери в державі. У 1946–1948 рр. відбулися закриті обговорення цього документа, що містив ряд аспектів, які могли бути сприйняті як спрямовані на лібералізацію державного режиму. Зокрема, ці

аспекти включали в себе такі пропозиції: допущення функціонування дрібних приватних господарств селян, децентралізація економічного життя в державі, ліквідація судів воєнного часу та військових трибуналів. Таким чином, зовнішні атрибути свідчили про те, що Радянський Союз поступово тяжіє до реформ та демократизації [1, с. 203].

У той же час інші аспекти соціально-політичного життя країни демонстрували, що показові демократичні зміни та ініціативи мали формальний характер. Уся верховна влада продовжувала бути зосередженою в руках партійного керівництва. Вже починаючи з 1946 року повернення до тоталітарних методів, притаманних 1930-м рокам, стало очевидним. Вони знайшли прояви у багатьох аспектах суспільно-політичного життя країни. Зокрема, ці аспекти включали в себе посилення кримінальної відповідальності за ряд злочинів проти соціалістичної власності, розголошення державної таємниці та недонесення; створення системи суспільних каральних органів у межах міністерств та відомств, спрямованих на боротьбу з проступками рядових радянських робітників; репресії стосовно колишніх радянських військовополонених та мирних жителів, репатрійованих в СРСР із Німеччини [6, с. 80].

У свою чергу, надіям на позитивні зрушення в окремих сферах, таких як судова система та економічні свободи, передбаченим проектом нової союзної Конституції, не судилося збутися, адже в 1949 році його обговорення було згорнуто. Країна перейшла до повоєнного тоталітаризму, поєданого з культ особи Сталіна, підкріпленим його особистим авторитетом та сприйняттям перемоги у війні як, певною мірою, його особистої заслуги.

Хоча культ особи Сталіна почав розгортатися ще з його приходом до влади, саме повоєнний період ознаменував досягнення ним апогею. Радянський соціалізм та політичний режим Сталіна ототожнювалися в суспільній свідомості, унаслідок чого авторитет і рівень значимості вождя як усередині держави, так і в міжнародному контексті суттєво зросли після завершення війни. Центральний партійний апарат, підвладний особисто Сталіну, посилив жорсткий контроль над життям суспільства за допомогою системи репресивних органів. Навіть партійна номенклатура не могла почуватися в безпеці, і ця напруга підсилювалася регулярними перестановками у партапараті. За допомогою такої сукупності заходів Сталіну вдалося отримати майже необмежений контроль над партійним апаратом, що, фактично, зосередило в його руках усю владу над державою.

Ще одним показовим елементом повоєнної ситуації в Радянському Союзі була національна політика. Контроль над союзними республіками та їх корінним населенням зазнав суттєвих змін у бік більшої суворості та репресивності. Суспільні конфлікти та невдоволення зростали в таких регіонах, як країни Балтії, Західна Україна та Білорусь, Молдова. У межах цих територій активізувалися національно-визвольні рухи, що підпільно боролися проти радянського режиму. Боротьба з ними та загалом із націоналістичними тенденціями на окремих територіях СРСР була делегована місцевим органам самоврядування, які отримали повноваження самостійно карати винуватців [1, с. 209].

Одним із наслідків невдалих виступів корінних народів проти радянської влади стали масові депортації. Окрім депортацій кримських татар та чеченців, які відбулися в останні роки війни, повоєнний період охарактеризувався подібними акціями проти жителів Західної України, з якої було виселено у східні регіони СРСР близько 300 тисяч чоловік, та республік Прибалтики, з яких сумарно депортовано близько 500 тисяч чоловік. Крім того, представники неслов'янських національностей, які проживали в СРСР у повоєнний період, теж були піддані гонінню та репресіям, у найбільш поширеному випадку – за обвинуваченнями в саботажі та шпигунстві, і депортовані на їхню історичну батьківщину. На додачу до цього, представники багатьох національностей обвинувачувалися у зраді державних інтересів, позбавлялися нагород за участь у війні, що були вручені їм раніше, та висилалися у трудові табори. Така національна політика поєднувалася із заходами зміцнення радянського патріотизму разом з усебічним закріпленням культу Сталіна за допомогою пропаганди у культурній, освітній, науковій сферах.

Незважаючи на той факт, що Радянський Союз досягнув значного рівня кооперації з іншими державами в ході Другої світової війни, повоєнний період не приніс позитивних зрушень з точки зору зовнішньої політики. Навпаки, у цей час почала встановлюватися та укріплюватися ситуація, відома у світі як «залізна завіса». У ході впровадження цієї політики влада встановлювала обмеження в частині гуманітарних, політичних та культурних контактів із капіталістичними державами [1, с. 220]. Ця ситуація також запустила ряд внутрішньодержавних процесів, таких як боротьба з «буржуазним впливом» у літературі та культурі загалом, а також «викорінення космополітизму» [1, с. 210]. Повоєнний період ознаменовано розгортанням політики ізоляціонізму СРСР у міжнародній спільноті.

Усі описані вище фактичні аспекти суспільно-політичної ситуації в СРСР, дають змогу проаналізувати їх з точки зору згаданих критеріїв, які характеризують дефініцію «державний режим».

Говорячи про стан, у якому перебувало фактичне дотримання прав людини у державі, можемо прийти до висновку, що найбільш показовим зразком цього аспекту політики є репресії щодо громадян на основі їхньої етнічної належності, так само як репресії щодо членів державного апарату, спрямовані на встановлення безперечної влади Й. Сталіна в усіх сферах громадського та політичного життя. Репресивні заходи, описані у цій статті, здійснювалися з порушенням прав громадян, зокрема, таких, як відсутність дискримінації за критерієм національності чи раси (ст. 123 Конституції СРСР від 5 грудня 1936 року); на недоторканність особи й неможливість арешту інакше ніж за постановою суду або через санкції прокурора (ст. 127); на недоторканність житла громадян та таємницю листування (ст. 128). Ця фактична ситуація є ілюстративною стосовно принципу верховенства права у Радянському Союзі в період повоєнної відбудови – яскравою демонстрацією його порушення.

Другим критерієм, наведеним у переліку аспектів, які відрізняють демократичний державний режим від антидемократичного, є рівень доступу громадян до здійснення публічної влади. Як було зазначено вище, у 1946 році відбулася зміна складу ряду управлінських органів Радянського Союзу, зокрема, Верховної ради СРСР, Верховних рад окремих республік та органів місцевого самоврядування. Така зміна пройшла за рахунок включення до них людей, що не були породжені безпосередньо партійною номенклатурою, але зарекомендували себе як умілі управлінці та авторитетні члени суспільства у ході війни, зокрема, фронтовики. Крім того, судові органи, які, відповідно до теоретико-правових засад, є елементами третьої гілки влади, також були реформовані, у 1947 році вибори до їх складу вперше відбулися на основі таємного голосування.

Хоча з точки зору правової теорії така ситуація може бути сприйнята як помітне поліпшення рівня доступу громадян до управління державою, реальний стан речей свідчить, що свобода дій зазначених органів була суто номінальною і якщо суперечила партійній лінії, сформованій безпосередньо Сталіним, їх члени репресовувалися. Відома «ленінградська справа» та подібні до неї факти репресивних дій щодо окремих державних діячів є наочними зразками того, що влада була зосереджена в руках правлячої верхівки, очолюваної Й. Сталіним, і функціонування місцевих

управлінських органів мало суто виконавчий характер стосовно рішень центральних владних утворень. У зв'язку з таким станом речей не може бути й мови про наявність такого критерію демократичного державного режиму як відкритість влади, тобто двостороннього зв'язку між громадянами та владними органами.

Як відомо, важливою функціонально-критеріальною ознакою, що визначають характер державного режиму, є ступінь упровадження законодавчих умов для активного громадянського суспільства. Деякі кроки у бік лібералізації щодо цього зовні були впроваджені у повоєнному Радянському Союзі. Зокрема, до них можна віднести згадувану нами формальну спробу організувати у 1946–1948 рр. «всенародне обговорення» проекту нової Конституції. Цей проект включав у себе ряд позитивних змін у суспільно-політичній та економічній сферах, які могли б привести до лібералізації радянського державного режиму. Але в 1949 році обговорення Конституції було згорнуто, чим центральна влада перекреслила можливість створення законодавчих передумов для фактичної лібералізації. Ситуація в державі, замість того, щоб поліпшитися з точки зору прав та свобод громадян, повернулася до стану 1930-х років.

Отже, внутрішньополітичне становище в Радянському Союзі у другій половині 40-х років характеризувалося поглибленням кризових явищ в усіх сферах життя суспільства. Режим особистої влади, широке застосування масових політичних репресій, тотальний ідеологічний контроль – усе це загострювало суперечності, насамперед соціально-політичні. Поступальний розвиток суспільства як рух до «світлого майбуття» уявлявся лише в допустимих межах сталінської моделі. Офіційна ідеологія, заперечуючи самостійність думки, всіляко насаджувала шаблонне мислення, стереотипні судження про реальне життя. Діяльність каральних органів сіяла страх, який паралізував будь-які спроби прояву невдоволення. Прірва між бажаним рівнем розвитку і реальністю ставала все більш нездоланною [2, с. 11]. Сталінізм як тоталітарний

різновид соціалізму досяг своєї критичної межі, за якою цілком очевидно постала потреба певних змін.

Висновки. Аналіз суспільно-політичних реалій в СРСР з точки зору реалізації функціонально-критеріальних ознак державного режиму дозволяє чітко дефініювати його характер у Радянському Союзі в окреслений період.

Так, у край негативною, враховуючи численні репресії та фактичний етноцид щодо цілих етнічних груп, була ситуація з дотриманням прав людини та принципу верховенства права. У ході репресій центральні державні органи порушувати такі конституційно гарантовані права як відсутність дискримінації за критерієм національності чи раси, недоторканність особистості, неможливість арешту інакше ніж за постановою суду або через санкції прокурора, недоторканність житла тощо. Щодо доступу громадян до влади як важливого критерію для характеристики державного режиму варто зазначити: хоча після закінчення війни місцеві ради та Верховні ради окремих республік поповнилися неноменклатурними кадрами (такими як колишні фронтовики), все ж влада в державі була монополізована партійною верхівкою та безпосередньо Сталіним, що робило означені органи суто формальними утвореннями. Нарешті, критерій запровадження законодавчих умов для активного громадянського суспільства протягом певного часу гіпотетично міг бути реалізованим, коли у 1946–1948 рр. влада пафосно задекларувала обговорення проекту нової Конституції. Проте у 1949 році його було згорнуто і країна повернулася до форми режиму, що існував у 30-х – на поч. 40-х рр. та базувався на тотальному контролі суспільного життя з боку держави.

Таким чином, усі проаналізовані аспекти дають підстави для висновку, що, формально проголошений як демократичний, державний режим СРСР у 2-й пол. 40-х рр. як з точки зору прояву реальних ознак, так і з позиції критеріально-функціональних характеристик фактично залишався антидемократичним.

Література

1. Верт Н. История советского государства. 1900–1991: Пер. с фр. Москва: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.
2. Корнейко А. О. Західна Україна в 40-х – на початку 50-х років ХХ ст.: специфіка політичного процесу в умовах радянського тоталітаризму. *Пед. пошук*. 2015. № 3. С. 10–13.
3. Лемак В. В., Попович Т. П. Державний режим як теоретико-правова категорія (поняття, критерії для видової класифікації). *Публічне право*. 2014. № 4. С. 177–182.
4. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб. Київ: Атіка, 2007. 412 с.
5. Смелянець Г. Є. Правовий і державний режими: поняття і співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 283–286. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2005_24_41
6. Цфасман А. Б. Послевоенные репрессии сталинизма в СССР (1949–1953). *Вестн. ЧГУ. История*. 2012. № 7 (261). С. 80–83.
7. Шакирзянова І. Політичний та державний режими: сучасні погляди і характеристики. *Держава і право*. 2008. № 39. С. 58–62.